

עבודה, משפחה וזהות מגדרית: היכן נמצאת המורה היועצת הדתית?

זאב אפל ושמחה שלסקי

פתיחה

הבחנות מגדריות מסורתיות מְבִנּוֹת זהויות מהותניות מובחנות לגברים ולנשים, ומציבות כידוע גברים ונשים בעמדות נבדלות בכל הנוגע לעולם העבודה ולעולם התפקידים המשפחתיים: מקומה "הטבעי" של האשה בגידול ילדים ובטיפוח הבית, ואילו הגבר הוא המפרנס, הפועל מחוץ לבית ובתחום הציבורי. אמונה דתית ואורח חיים דתי מחזקים בדרך כלל הבחנות אלה ומעניקים להן תוקף טרנסצנדנטי: "זכר ונקבה ברא אותם" (בראשית א, כז) - האל יצר את העולם דואלי והגדיר לכל מין תפקיד חשוב אך נבדל בסדרי הטבע והחברה. הזהות המגדרית מובחנת היטב על פי תפיסה זו.

תפיסת העולם המודרנית, ובמידה מסוימת גם המציאות המודרנית, ערערו על הבחנות אלה והקשו על בעלי התפיסה המסורתית. האשה המודרנית מבקשת, ולעתים אף נדרשת, לצאת מהבית אל עולם העבודה, ותפיסות של שוויון בין המינים הולכות ומערערות את ההבחנות המגדריות המסורתיות. ועדיין, השוויון בעול הפרנסה לא הביא לשוויון מלא בין המינים; אשה עובדת מוצאת עצמה לעתים קרובות אחראית בלעדית על ניהול הבית והטיפול בילדים, הסטטוס חברתי שלה נמוך בדרך כלל יותר משל הגבר, והגברים הם עדיין המעצבים העיקריים של הסדר החברתי. תופעה זו בולטת יותר בחברה הדתית והחרדית, שם נשמרת ההיררכיה המגדרית ביתר תוקף, ומעמד האשה בכל הנוגע לזכויות ולחובות דתיות נותר נחות. גברים רבים מקדישים עצמם ללימודי קודש ולעתים קרובות האשה היא המפרנסת היחידה.

בעבודה זו נבקש לברר מה קורה בנסיבות אלה לזהותה המגדרית של האשה הדתית; כיצד מתמודדת אשה דתית עובדת עם תפיסה מגדרית מסורתית התובעת ממנה להיות בראש ובראשונה אֵם ועקרת בית, ועם ציפייה מקבילה להשתתף (ולעתים אף לשאת לבדה) בעול הפרנסה, כל זאת בתוך נורמות חברתיות הקובעות לה סטטוס נמוך משל הגבר, דרכי הופעה מחייבות, הדרה מלימוד הדעת הדתית ועיצוב ההלכה; כיצד מתמודדת האשה עם הרצון להיות פעילה גם מחוץ למשפחה ולבית כאשר הדבר עומד לכאורה בסתירה למחויבויותיה המסורתיות.

שאלות אלה, גם אם לא כולן הן נחלת נשים דתיות בלבד, עשויות להטריד אותן יותר בשל נכונותן הבסיסית לשמור על זהותן כנשים מאמינות ומקיימות מצוות.

ביקשנו בעבודה זו לבדוק כיצד מתמודדות נשים דתיות בעלות מקצוע עם המתח הפוטנציאלי המצוי בין הגדרת הזהות הנשית הדתית לזו המודרנית. הקבוצה שנבחרה הייתה קבוצת מורות יועצות דתיות - נשים

דתיות, חלקן בעלות משפחה וילדים, שעובדות כמורות או כיועצות בבתי ספר ובמקביל לומדות באוניברסיטה לקראת תואר שני בייעוץ.

מורות ומורים יועצים מתעמתים עם נושא המגדר והמין בבית הספר בתדירות גדולה יותר ממורים מן השורה, ובאופן ישיר יותר, הן במהלך מפגשי הייעוץ האישיים שהם מקיימים עם תלמידים ותלמידות, הן בתהליכי המיון והייעוץ שהם מעניקים לתלמידים להמשך לימודים, הן בטיפול באירועים חריגים, הן בהדרכת כיתות ואנשי צוות. המקום שתופס נושא זה בעבודת היעוץ גובר ככל שמתרבים בחברה גילויים של הטרדה מינית ושל פגיעה בקטינים, ככל שמתרחב החופש המיני של הצעירים, וככל שמתעצם המאבק לשוויון לימודי ותעסוקתי של הנשים.¹ בעקבות זאת, אך צפוי הוא ששאלות של ערכים, עמדות ודרכי תגובה בזיקה לזהות המגדרית, יעסיקו את המורים-היועצים ויעמתו אותם עם היבטים מסוימים של חייהם האישיים, כגון חלוקת העבודה המשפחתית בביתם-הם והקשר בין עיסוקם המקצועי לתפקידם המשפחתי.

שאלות אלה מקבלות כאמור משנה תוקף במערכת החינוך הדתית ובקרב אנשי חינוך דתיים, שכן קיים מתח מובנה בין הערכים הדתיים הקשורים לענייני מגדר ומיניות לבין האתוס המקצועי של עבודת היעוץ, הנשען על ערכי המודרנה והשוויון המגדרי.

המחקר

במחקר שעודנו בעיצומו,² ביקשנו לבדוק כיצד תופסות מורות-יועצות את זהותן המגדרית; איזה מקום תופס נושא המגדר בעבודתן; וכיצד הן מנתבות את חייהן בין תפקידיהן במשפחה לבין פעילויות חוץ משפחתיות, כגון לימודים ועבודה.

'שדה המחקר' כלל שני מחזורי סדנה דינמית למורים-יועצים בנושא 'עבודה, משפחה ומגדר', אשר התקיימו במסגרת לימודים לתואר שני בייעוץ חינוכי באוניברסיטת בר אילן בשנים תשס"ד-תשס"ה. כל סדנה נמשכה על פני סמסטר אחד בפגישות שבועיות באורך שני שיעורים רצופים.³ הפגישות כללו דיונים בקבוצות קטנות ודיון בפורום מלא שהתפתח בהתאם לשאלות כלליות או ספציפיות של המנחה ובהתאם לנושאים שהועלו על ידי המשתתפים. נתוני המחקר הופקו מתוך תצפיות בפגישות ומתוך יומנים

¹ קליר רבין וזאב אפל, 'מגדר, משמעויות בתהליך הייעוץ', רחל ארהרד ואביגדור קלינגמן (עורכים), **ייעוץ בבית הספר בחברה משתנה**, תל אביב 2004, עמ' 135-158.

² המחקר נערך בתמיכת הקתדרה לחקר נשים ע"ש דפנה יזרעאלי, בתכנית ללימודי מגדר של אוניברסיטת בר-אילן, ובתמיכת המכון למחקר חינוכי קהילתי באוניברסיטת בר-אילן. **זאב אפל: המחקר הסתיים**

³ במחזור הראשון היו 13 משתתפים, מתוכם שני גברים; בשני 23 משתתפים, בהם גבר אחד. מתוך 21 משתתפות הסדנה השנייה שמצבן המשפחתי ידוע, היו 6 רווקות, 3 נשואות ללא ילדים ו-13 אמהות. הסדנה הונחתה על ידי ד"ר זאב אפל.

רפלקטיביים שהגישו המשתתפים בסיום הסדנה, ומהם עלו קטגוריות לניתוח הממצאים. מדובר אפוא במחקר איכותני-פרשני, כאשר הנטייה התאורטית בניתוח הפרשני היא לכיוון הפמיניסטי.⁴

הפנמה בסיסית של חלוקת העבודה המגדרית

ממצאים ראשוניים שעלו מתוך החומר שנאסף מצביעים על כך שהנושא המגדרי מיעט להעסיק את משתתפות הסדנה לפני הגיען אליה, כפי שהעידה אחת המשתתפות: "השתיקות אצלי לא נובעות מחוסר פתיחות, אלא פחות התחברות לנושא המגדר". ההבחנה המגדרית הרווחת בקשר לזהות, למקצוע, לתפקיד ולסטטוס נתפסה כמעט כמובנת מאלה: "בתחילת הקורס סברתי שנושא המגדר הוא מובן מאליו עבורי, לא יוצר בי קונפליקטים ואני מקבלת את תפקודי כאשה כתוצר של הסדרים החברתיים והחינוכיים כמובן מאליו ואף מוצאת בזה יתרון".

המשתתפות קיבלו כ"טבעית" את חלוקת העבודה הבסיסית הרווחת בחברה בין גברים לנשים, ולפיה מוקד עולמם של הגברים הוא התחום הציבורי ותחום העבודה (בחברה הדתית נוסף לכך גם תחום הלימודים), ואילו מוקד עולמן של הנשים, גם בעלות המקצוע, הוא הבית, האימהות, המשפחה. בחירת המקצוע נתפסה במידה רבה ככפופה לתפקיד המשפחתי. כך כתבתה ביומנה אחת המשתתפות: יש מקצועות שמעולם לא חשבתי עליהם, כי הם נתפסו בעיניי כלא צנועים ולא מתאימים לאשה. אני יודעת שבמודע חיפשתי מקצוע שבו אוכל לתרום לזולת. כמו כן, השיחות הרבות שהיו באולפנה על תפקידי האשה, הקמת בית וגידול הילדים, השפיעו במודע ולא במודע על בחירת מקצוע 'שנחשבי' נוח לאשה שמתחתנת, מגדלת ילדים וגם עובדת.

בדומה לכך, מצאה זהבית גרוס, במחקרה על עולמה של הצעירה הדתית,⁵ שבוגרות החינוך הממלכתי-דתית המשרתות בשירות לאומי או בצבא רואות את הנושא הפמיניסטי - דהיינו את ההתרסה כנגד הסדר המגדרי הקיים - כמרכיב פחות משמעותי בזהותן. יתר על כן, פמיניזם נתפס בעיניהן כמאיים וכמעורר "דחייה וסלידה" (שם, 112), בעוד המרכיב הדתי הוא הדומיננטי בזהותן. לפי ממצאיה, מקורה של התייחסות זו הוא בהשפעת מערכת החינוך הדתית.

עצם ההשתתפות בסדנה יצרה בהכרח מודעות לנושא המגדרי והפמיניסטי, ובתוך כך עוררה

תהיות. כך כתבה ביומנה אחת המשתתפות:

⁴ V.L. Olesen, 'Feminisms and qualitative research at and into the millennium', N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research*, 2nd, Thousand Oaks 2000, pp. 215-255; C. Ramazanoğlu & J. Holland, *Feminist Methodology: Challenges and Choices*, London 2002

⁵ זהבית גרוס, 'התבנית הנשית הנאלמת של בוגרות החינוך הממלכתי-דתית בישראל', *תרבות דמוקרטית*, 10 (2006), עמ' 114.

היום, עם סיום הקורס, נראה לי שנקודת הראות שלי עברה שינוי והגעתי לתובנות אחרות. אני מרגישה שהיום אני מתבוננת בדיאלוגים הנערכים בין אנשים, בבחינת התנהגות, בכתיבה בעיתון או בהתייחסות בעיתונות לנושא המגדר, באופן אחר. התובנות שיצאתי אתן מהקורס גרמו לי להתבוננות שונה, לקריאה שונה של העיתון ולניתוח סיטואציות בדרך אחרת. הקורס העלה למודעותי התייחסות "מגדרית" לכל התחומים הנ"ל.

בהמשך מביאה המשתתפת דוגמאות מתחום עבודתה שלה, ומדגישה כי נעשתה רגישה ומודעת יותר לנושא המגדר, ואף הסבה את תשומת לבו של עמית לעבודה להיבט מגדרי של בעיה מסוימת שעלתה. משתתפת אחרת כותבת:

הרהרתי "האם אי פעם עסקתי בנושא?" כנראה שלא. תמיד התייחסתי לאחרים ולעצמי ראשית כאל אדם ולא כאל גבר/אשה. חשבתי מהן הסיבות שלא עסקתי בכך והאם זה בסדר? הסתיים המפגש הראשון. במהלך השבוע מצאתי את עצמי חושבת על הנושא. הייתי בהיריון שני – בשיא האישה שבי... ועסקתי בסוגיה מדוע לא הרהרתי בנושא זה מעולם.

בעקבות הסדנה עלתה אצלה ההכרה שהתעלמותה בעבר מההבדלים בין גברים לנשים הייתה מעין עיוורון בכל הנוגע לעניין המגדרי. המשפט "תמיד התייחסתי אל עצמי כאל אדם ולא כאל גבר/אשה" מציג את תפיסת העולם שבה אחזה בעבר כשוויונית ונטולת תחושת קיפוח, אך כעת מבצבצת בה ההכרה שלא הייתה זו אלא הפנמה של ההתייחסות הגברית ההגמונית, התייחסות הרואה את הסדר הקיים הפוגע בנשים כסדר הנכון. סדר זה מציג עצמו כנייטרלי ונטול אינטרסים, ומשכנע בכך גם את נפגעיו. ואולם, גם לאחר שהתעוררה המודעות לעניין המגדרי בעקבות הסדנה,⁶ המשיך להעסיק את המשתתפות הנושא המרכזי - חלוקת העבודה בין בני הזוג במשפחה, והעמדת העיסוק המקצועי בצל משימות המשפחה האחרות המוטלות עליהן. ענת קינן מצאה במחקרה על שיח חופשי של מורות בחדר-המורים⁷ תופעה דומה: השיח עסק ברובו בעולמן המשפחתי ולא התייחס כמעט בכלל לחוויות העבודה או לבעיות העולות במהלכה.

הנטייה הבולטת לשוב בשיח בסדנה לשאלות של חלוקת העבודה המשפחתית ושל אימהות, מצביעה על הפנמה בסיסית של התפיסה הפטריארכלית בדבר מקומה הראשוני של האשה בבית. גם נשים התובעות מבני זוגן יותר שוויון בחלוקת העבודה בבית, וגם נשים המתוסכלות מהיותן "תקועות" בטיפול

⁶ שני הגברים שהשתתפו בסדנה הראשונה ראו בעיה מגדרית רק בעצם העלאתה לדיון.
⁷ ענת קינן, 'גישות לחקר סיפורים – הגישה החברתית', מירי מונק ואחרים (עורכים), **מסרים סמויים וגלויים בטקסט נרטיבי**, תל אביב 2002, עמ' 80-100.

בילדים ובעבודות הבית - מקבלות בעצם את קדימות הגבר בתחום המקצועי ובעולם החוץ-ביתי, ואת קדימות מקומה של האשה בבית, בתחום הפרטי, בתפקידי אימהות וניהול משק הבית. על סדר זה אין ערעור; ההשגות, אם ישנן, הן על דרך מימושו. כפי שאומרת אחת המשתתפות:

אני מרגישה שהמימוש העצמי שלי הוא יותר בבית עם הילדה, ולכן זה התחום שנמצא בסדר העדיפויות שלי, ולכן אני שמחה לגדל את בתי. ועם זאת, אני בהחלט מרגישה צורך לצאת מהבית בשביל עצמי, על מנת לחזור הביתה עם סיפוק עצמי ומקצועי ואני חושבת שזה יהפוך אותי לאמא רגועה יותר, שמחה יותר ומלאת סיפוק.

מוטלים עליי תפקידים ומשימות ואני מרגישה שאני צריכה לעשות הכול בצורה מושלמת

ולהשקיע את כל כולי ולפעמים אני מרגישה עומס עצום שגורם לי לצאת משליטה. אני חושבת שאני אעשה דברים בצורה הטובה ביותר ואני סומכת יותר על עצמי. לכן אני מתקשה לתת לבעלי למשל לשאת בנטל של מילוי הצרכים של הבית ושל גידול הילדה.

ההגמוניה הפטריארכלית מתקיימת ונשמרת באמצעות היענותן של הנשים לסדר העולם שעיצבו הגברים, תוך אמונתן בצדקתו ותוך אמונתן שדרכו הן מממשות את זהותן הנשית, על אף שהן סובלות ורוצות בשינויו של סדר זה.

אי-נחת מחלוקת העבודה המשפחתית

אף שמשותפות הסדנה קיבלו עליהן כאמור את הסדר החברתי הפטריארכלי, הן התקשו לקבל את חלוקת העבודה המשפחתית המצויה. יציאת האשה לעבודה נתפסה אצלן כמימוש של עצמי מקצועי שלו הן זכאיות לא פחות מאשר הגברים. אלא שעליהן, לעומת בני הזוג, מוטלות משימות נוספות ומצב זה קשה מנשוא ונראה לא צודק מוסרית:

אני גם כן מרגישה שאני מתחלקת להרבה חלקים: עובדת, לומדת ומחזיקה בית וזה עוד לפני התפקיד של אמהות. ואכן ישנם ימים שאני מסיימת את היום ממוטטת לחלוטין. השאלה ששואלת נועה⁸ היא אכן שאלה מעניינת בעיניי: האם לא יותר פשוט להיות גברים מהבחינה שהם אינם חווים את קונפליקט התפקידים. לדוגמה, בן זוגי סטודנט וכרגע, בתקופת המבחנים, אני מרגישה שהוא ממוקד מטרה – לומד, וכל השאר ממש שולי. לעומת זאת אני עובדת וחשוב לי להצליח ולא להזניח את העבודה; אני גם לומדת והלימודים חשובים לי ובין לבין חשוב לי שהבית ימשיך להיות נקי ומסודר ולא תהיה הזנחה.

⁸ כל השמות בדויים.

הגבר מתואר כ"ממוקד מטרה" בלימודיו, ואילו האשה לא יכולה להשתחרר מתחושת החובה למשימות הבית הנוספות על עיסוקיה החוץ-ביתיים שגם בהם היא רוצה להצליח.

ישנה אמביוולנטיות כפולה באשר לתפקיד האימהי והביתי של האשה: מצד אחד, הזדהות רבה עם תפקיד גידול הילדים והדאגה להם, השמתו בראש סדר העדיפות וראייתו כמממש את זהותן הנשית, מצד אחר תסכול על כך שהן נושאות במרבית הנטל; ובנוסף – מול הרצון להקדיש מקום למימוש עצמי בדברים המעניינים אותן (לימודים, קריאה, זמן פנוי), עולה תחושת אשם על שאינן מקדישות די לילדיהן: אני מרגישה שרגשות אשמה הפכו להיות חלק ממני מאז שנולד ילדי הבכור. אני חיה תמיד ברגשות אשם: אם הנני לומדת/עובדת אני חשה שילדיי כעת אינם איתי וכי הם ודאי מסכנים ומוזנחים; אם אינני עובדת הנני חשה שאיני בסדר משום שאינני "מביאה" משכורת הביתה; אם אני יושבת שעות רבות עם הילדים בעלי מתלונן שאינני מתייחסת אליו; אם לא אהיה עמם אחוש שאני מזניחה אותם וכו'. זהו מצב שלא ניתן לנצח בו משום שכל מה שאעשה תמיד מישוהו ייפגע ומשוהו לא יהיה מושלם. עם השנים ועם ההבנה שזהו המצב ולא ניתן לנצח במשחק זה הופחתו רגשות האשם שלי והנני משתדלת "לעבוד" על עצמי ע"י שכנוע עצמי ולהפחית רגשות האשם. לעומת חיים בתוך סחרור רגשות אשם אלה, בעלי חש נפלא עם עצמו. הוא לעולם אינו מתלונן על רגשות אשם שמכרסמים בו למרות שהנו נוהג לאחור לאסוף את הילדים, איננו מקדיש להם מזמנו ובדרך כלל בוחר לישון ולצפות בטלוויזיה על פני זמן איכות עמם.

נרטיב-העל המגדרי המסורתי, המבדיל בין תפקידי הגבר והאשה, רואה את גידול הילדים כתפקיד ראשוני, אם לא בלעדי, של האשה. מאידך, נרטיב-העל המודרני והתנאים הכלכליים המובנים בתוכו, יוצרים ציפיות להתמקצעות האשה ויציאתה לעולם העבודה. האשה, במיוחד בחברה דתית, נתונה אפוא לציפיות סותרות שמקורן בשני נרטיבי-על מנוגדים אלה; מצד אחד הם תובעים ממנה לקחת חלק בעול פרנסת המשפחה ולפתח קריירה מקצועית כלשהי, ומצד שני הם תובעים ממנה לשאת כמעט לבד בעול משימות הבית והטיפול בילדים. לא נוצר איזון בין גברים לנשים בציפיות לפיתוח קריירה. מכאן נובעות תחושות המשתתפות המרגישות צורך להיות "סופרוומן" או "וונדרוומן"⁹, ולעמוד במודל הבלתי אפשרי של אשה המצליחה הן בתפקיד האימהי, הן בתפקיד עקרת הבית, הן כאשת איש הן כבעלת מקצוע:

העומס שהדרה דיברה עליו לוקח אותי לתקופה שבה בעלי למד 5 ימים בשבוע עד השעה תשע וחצי והוא חזר הביתה בכל יום בשעה מאוחרת ועליי הייתה מוטלת אחריות גדולה של להיות רעיה,

⁹ על ההכוונה הברורה של הבת הדתית לדרך חיים זו בחינוך הממלכתי-הדתי ראו גרוס (לעיל, הערה 7), גם שם משתמשת אחת המרואיינות בביטוי 'סופרוומן'.

אימא, סטודנטית לתואר שני. הרגשתי שאני חייבת להיות 'סופרוומן' ולא תמיד עמדתי במשימה בשל הנטל הרב.

משתתפת אחרת כותבת :

בקבוצה סיפרתי שאני גרה עם חבר שלי, בחור רציני וחשוב לי שלא יתפסו אותו כפרזיט כדי לא לעוות את המציאות האובייקטיבית, אבל הוא לא עושה דבר בבית מיוזמתו, הוא פשוט לא רואה את הדברים שיש לעשות בבית. אני חשה חוסר נעימות לבקש ממנו לעשות דברים ואני מתלבטת אם יש צורך בחלוקת תפקידים מלאכותית או שזה כבר יזרום. אני מביעה את תחושת התסכול וחוסר האונים שלי בקבוצה. למרות שהתחבטתי בשאלה הזו עם חברותיי ועוד, למרות כל ההצעות והעצות שקיבלתי עדיין קשה לי מאוד לבקש ועדיין אני "אוכלת את עצמי" בשקט, ואז מה שקורה שמדי פעם אני מתפרצת בצורה חסרת פרופורציה על משהו קטן. כנראה שזה משהו שאני צריכה לבדוק אצלי יותר לעומק, אולי אני חוששת להעיר כל הזמן ולהיתפס כמעצבנת, נודניקית ומעיקה וכתוצאה מכך החשש שהקשר יסתיים, ולכן אני לא מבקשת כי אני לא רוצה לעמוד במבחן הזה. אולי אני נהנית להיתפס בעיני עצמי כ"סופרוומן" עם כל התהילה והמחיר שבכך.

ההגדרה 'חלוקת תפקידים מלאכותית' מעידה על כך שההפנמה ה"טבעית" היא שתפקידים אלה הם באחריות האשה, וכל ניסיון לשנות זאת הוא "מלאכותי". גם ראיית הגבר שלא לוקח חלק במשימות הבית איננה כ"פרזיט" אלא 'פשוט לא רואה את הדברים שיש לעשות בבית', שכן הוא חי על פי הגדרות מצב אחרות, שלגביו הן טבעיות אך אצל בת זוגו הן מעוררות תסכול. סדר דברים זה נתפס כתנאי ליציבות הזוגיות - האשה חוששת שניסיון לשנותו עלול להביא לאובדן הקשר הזוגי.

גם בקרב משתתפות שתיארו את בני זוגן כנוטלים חלק במשימות הבית, ולעתים באופן שוויוני למדי, ההשתתפות בנטל מוצגת יותר כעזרה לאשה מאשר כשותפות מלאה בכל המשימות ולקיחת אחריות, כולל נכונות להקריב סיכויי קריירה :

נועה העלתה חוסר שביעות רצון מחלוקת התפקידים בביתה. חשתי הזדהות עם נועה, למרות שהתחושות שלי לא חזקות כמו שלה. הדבר התקשר לי להצעתו של בן זוגי בתחילת השבוע להביא עוזרת-בית לתקופת חופשת הסמסטר, בעקבות הלחץ הלימודי והעובדה שיכולתו לעזור באחזקת הבית בתקופה זו מועטה מאוד. הבעיה [היא] שזה ממש הרגיז אותי כי הרגשתי שזה בא ממקום לא אמיתי. הוא מודע לזה שיש בעיתיות והוא לא מתכוון לפגוע בלימודיו לטובת השקעה בבית והוא מחפש דרך למצפון נקי. הרי ברור לשנינו שלא נשקיע כסף על עוזרת-בית (היות ושנינו

סטודנטים והוא לא עובד). ובכנות, אני לא חושבת שיש סיבה אמיתית לשכור עוזרת בית בשלב הזה של חיינו. וזה מעין דרך "לפטור" את עצמו מהניקיונות. בנוסף אני עדיין חשה שתחושת האחריות שלו מועטה, הוא איננו זוכר לבצע דברים גם לאחר שביקשתי מספר פעמים. ובעצם למרות הדרך הארוכה שעברנו, עדיין אני מרגישה שהוא לא מספיק יוזם ועושה. וגם אם הוא עושה, זה לאחר שאמרתי לו והערתי לו.

דברי הכותבת מצביעים על חלולה של הכרה פמיניסטית בהתבוננותה על מערכת היחסים הזוגית : לא די לפתור את הבעיה הטכנית בשחרור האשה לעיסוקיה החוץ- ביתיים, אלא עולה ציפייה להכרה מבן הזוג בחלקו ובאחריותו למשימות הבית וליוזמתו להשתתף בהן בפועל. לדבריה, המציאות עוד רחוקה מכך. משתתפת אחרת שביטאה ייחול דומה לשינוי, נרתעה מכל פירוש פמיניסטי של ציפייה זו :

אני לא רוצה לפתח ראייה פמיניסטית אלא לפתח חלוקה שוויונית, לא על בסיס מגדר אלא על בסיס אחר ; לדוגמה, אם בעלי יחזור מוקדם אז הוא יטפל בילדים או יבשל, ואם אני אחזור מוקדם – אז כנ"ל. אני חושבת שאם שני בני הזוג מבינים אחד את השני מבחינת צרכים, שאיפות, אז כל אחד ינסה לעזור לשני להשיג זאת, כי אחד צריך את השני בשביל להסתדר.

ככל הנראה, יש בהזדהות המפורשת עם הפמיניזם איום על מרכיבי זהות אחרים, ואולי בעיקר על המרכיב הדתי.

נקודת המבט הדתית

באופן בסיסי קיבלו עליהן המשתתפות הדתיות בסדנה את חלוקת העבודה המגדרית המוכתבת על ידי נרטיב-העל הדתי, וכדברי אחת המשתתפות: "נשים שנשואות לאברכים ואחראיות על הכול נתפסות בעיניים שלי כמוכשרות מאוד 'סופרוומן' ומושא להערצה". אותה משתתפת כתבה :

הרגשתי שיש מקום מאוד מרכזי לעובדה שאני דתייה וזה משפיע מאוד על צורת החשיבה שלי. בנושא חלוקת התפקידים הרגשתי מאוד הזדהות עם נשים שהחלוקה מתבצעת בביתן בשוויוניות ; מצד אחד, הייתי רוצה שכך יהיה אצלי, אך מצד שני זה מתנגש לי עם הרצון שיהיה לי בעל שישקיע כמה שיותר בלימוד תורה, ולבקש ממנו עזרה בבית נראה לי בזבוז הזמן שלו.

התביעה מבן הזוג לשותפות שווה בטיפול בילדים אכן קשה ביותר לאשה זו, שכן ה נורמות הדתיות השולטות מעריכות את הגבר על פי למדנותו, ואילו האשה נמדדת לפי המימרה 'כל כבודה בת מלך פנימה' -

דהיינו הצטיינות בתחום הביתי. על דימוי הגבר שיש למשתתפות מסוימות ניתן ללמוד מהערה של אחת מהן ביומן הסדנה שכתבה:

הגברים בחבורה [שניים] נבלעו בקבוצה, אך כאשר הם דיברו ההקשבה הייתה מרבית. החילוני... מרבה לפרט לגבי עיסוקו כיועץ. הגבר הדתי דיבר בקול נמוך יותר, ואפילו לא יישר מבט לעבר הסטודנטים אלא הסתכל על המרצה. הוא סיפר שהנו יועץ בפועל, ולומד להסמכה ברבנות, שכנת לחשה לי "אני מעריצה אותו על הנטל בלימודיו, שהוא לוקח על עצמו".

ההתייחסות לגברים מעניינת: כאשר הם מדברים ההקשבה להם היא מרבית; למדנותם הדתית ראויה להערצה ודוחה כל עיסוק אחר; לא נעשה כאן שום ניסיון להשוות בינה לבין הנטל שנושאות הנשים אשר לומדות, עובדות, עושות את מרבית עבודות הבית ומטופלות לעתים בילדים. קולות של ביקורת על סדר זה, אם נשמעו, באו מצד נשים שהגדירו עצמן כמי שקיבלו חינוך דתי מתון:

אני חשה קירבה לדת, אבל עדיין כאשה ישנם פתגמים או בקשות /חוסר דרישות מהאשה, שאם נפרש אותם פשוטם כמשמעם הם מעידים על אפליה טהורה לטובת הגבר. לדוגמה "ברוך שלא עשני אשה". כשאני עד היום זוכרת שנתקלתי במשפט הזה הוא קומם אותי, מה הגבר יותר טוב שהוא צריך לברך שלא עשני אשה.

וכן:

אני ממשפחה מסורתית והתגייסתי לצבא למורת רוחם של הורי ודווקא ההתנסות בעולם חילוני, עולם אחר, קסם לי; נהייתי משני העולמות: המשכתי להיות מסורתית בביתי וחילונית בחוץ. כאשה הרגשתי "מרד" במוסכמות הדת החונקות, כובלות, את "הבת היהודיה". כי אני חושבת שאם גבר דתי מתגייס ושומר על דתיותו גם אשה יכולה להתגייס.

המשתתפות הוטרדו בשאלה כיצד עליהן לממש את העצמי שלהן ואת זהותן כנשים, כדתיות, כאמהות וכבעלות מקצוע, לנוכח הנורמות המקובלות בחברה הישראלית שבה הערכים הדומיננטיים הם ערכים פטריארכליים (אם לא מאצ'ואיסטיים); שבה נחשבת הבאת ילדים (ואפילו רבים) לעולם כערך משפחתי, דתי ולאומי ראשון במעלה; שבה נתפס גידול הילדים כתפקיד מובהק של האשה; ולכך נוספים הערכים המקובלים בחברה מסורתית-דתית המבחינה היטב בין תפקידי הגבר והתנהגותו לתפקידי האשה והופעתה, ומקנה להבחנות אלה תוקף דתי תוך פיקוח חברתי גלוי וסמוי על חבריה.

למול אלה מרחפים ערכים של חברה מודרנית ופוסט-מודרנית, כגון אוטונומיה, מימוש עצמי, שוויון, קריירה מקצועית, משפחה קטנה, תכנון הבאת ילדים לעולם וערכים פמיניסטיים. הנרטיב האישי של המשתתפות שזור היטב בנרטיב-העל של הקולקטיב החברתי, הקהילתי וגם הלאומי, שהן רואות עצמן שייכות אליו. הן קיבלו חינוך דתי, בני זוגן שומרי מצוות, הן חיות בסביבה דתית, הן רוצות לממש את זהותן הדתית, ועם זה הן רוצות לבנות בתוכן נרטיב אישי שנותן מקום למימוש עצמי מקצועי וביטוי להתעניינות אישיות בהתאם לנרטיב-העל המודרני:

אני שמחה לחיות בתקופה בה לאשה יש את האפשרות לבחור מסלול של העצמה אישית ומקצועית. אני רואה בפיתוח קריירה את אחד מהאתגרים שלי. אתגר שיש לו אמנם מאבקים עם חלקים אחרים שלי כמו משפחה וזוגיות, אך עם השקעת הרבה אנרגיות הם משתלבים להם יחד.

היעדר התייחסות למקצוע

ענייני מגדר שנוגעים לתוכני העבודה וליחסים בתוך העבודה, זכו להתייחסות מצומצמת למדי בדיונים. הם עלו בדרך כלל ביוזמת המנחה ולא ביטאו מצוקה ראשונית, כפי שביטאו השיחות בנושא האימהות והתפקיד במשפחה. "באחד השיעורים הראשונים התבקשנו להתייחס ל'זהות המינית' שלנו במקום העבודה. חשיבה זו עימתה אותי לראשונה עם מחשבות על הקשר בין הזהות המינית שלי לתפקודי בעבודה או תפקידי בעבודה", אומרת אחת המשתתפות.

מקצוע החינוך או הייעוץ נתפס כ'מקצוע נשי' באופן מובן מאליה וכמעט לא טעון בירור, הן מבחינת הבחירה בו (תפקיד "טבעי" של אשה, גם אם לא תמיד הבחירה הראשונה) והן מבחינת ערכיו ודרכי העבודה השוררים בו.

אני יושבת עם נועה ומספרת לה כי בעיניי המקצוע ייעוץ נתפס כמקצוע נשי והמטפורה שעולה לי בראש היא שמש חמה ששולחת קרניים. בחוויה שלי ליועצת טובה יש מספר תכונות שלרוב מאפיינות נשים, אם כי ישנם גברים עם תכונות אלה. כגון יכולת להביע אמפתיה, להקדין חום ואינטואיציה מפותחת. במהלך השיחה עלו בראשי שני מרצים שלמדתי אצלם בעבר, שעסקו בטיפול וייעוץ. שניהם היו מאוד מקצועיים, אבל אני זוכרת שהתפלאתי מאוד מיכולת ההכלה של אחד מהם, מאחר ואף פעם לא נתקלתי בגבר כזה. זה היה נראה לי מיוחד ויוצא דופן.

בעבור הכותבת, ההבחנה המגדרית של העיסוקים היא מהותנית ודימויים מגדריים של המקצוע, המבחינים בין עיסוקים לפי תכונות גבריות או נשיות, נתפסים כטבעיים, עד כדי כך שגברים המגלים תכונות אלה נתפסים כחריגים.

"נרמולו" של המקצוע כ"נשי וכמתבסס על יום עבודה קצר, ומיקומו בבית הספר כסביבת עבודה "נשית", מקל הן על אלה מהמשתתפות שרואות בתפקידן הביתי-משפחתי, או הדאגני-טיפוחי (care), כייעודן הראשי, הן על אלה המבקשות לממש עצמן גם כבעלות מקצוע. יחד עם זאת, נשמעים גם קולות של פקפוק באשר לקשר המובן מאליו בין חינוך לנשיות:

אני גננת. אני שומעת כל הזמן איך שמייחסים את המקצוע שלי לעבודה עם ילדים, כמקצוע נשי מובהק וכמקצוע "קל" שממילא ממצה את ייעודי כאישה מגדלת ילדים. אני חשה אמביוולנטיות רבה למשמע אנשים האומרים לי דברים אלו. מצד אחד אני מסכימה עם הטענה שהייעוד שלי כאישה הוא לגדל ילדים כפי שכל הנשים במשפחתי, עד אבות אבותיי הקדומים, עשו: ילדו וגידלו את ילדיהן, כולל אימי היקרה. מצד שני מדובר פה בגידולם של ילדים אחרים, בהנחיה, הדרכה וייעוץ להוריהם, בניהול צוות מקצועי, בניהול כלכלי, שווק, בתיקון רהיטים, צביעה, שפכטל ועוד תפקידים רבים ומגוונים הנכנסים תחת מטריית ה"גננת". חלקם נתפסים בחברה כגבריים.

מעבר לכך לא עלתה בסדנה התייחסות נוספת לבעיות מגדר של המורה או היועצת והדבר תמוה, שכן ניתן היה לצפות שתעלינה שאלות הקשורות לדרכי התמודדות עם בעיות של הכוונת התלמידים ללימודים או למקצועות הנחשבים כאופייניים לבנים או לבנות, לבעיות של זהות מינית, או לבעיות של יחסי קירבה ומיניות בין הצעירים; להסכמה או להתנגדות להסדרים הרווחים בבית הספר באשר לשאלות מגדר, או להתייחסות לניגודים אפשריים בין האתוס המקצועי – המבוסס על תפיסות מודרניות של אוטונומיה ושוויון מגדרי – לבין הציוויים הדתיים, המחייבים היענות לאנשי סמכות ומגדירים מסלולי עיסוק וקריירה שונים לבנים ולבנות. אבל שום דבר מכל אלה לא עלה.

היעדר מודעות לבעיות של מגדר בעבודה המקצועית עשוי להצביע, ברמת האישיות, על מידת דיפרנציאציה נמוכה של המשתתפות,¹⁰ דהיינו, על חוסר יכולת לבדוד כל תחום ולהתייחס אליו על פי השיקולים הייחודיים לו; עולם העבודה לא נבחן באופן אוטונומי בשאלות של מגדר אלא הוא מוכפף לעולם המשפחתי: "התחושה האישית שלי היא שהלימודים והניסיון בייעוץ יכולים רק לתרום לי בתקשורת נכונה עם בן זוגי ועם ילדיי בעתיד". יתר על כן, מרבית המשתתפות בסדנה גם אינן בונות עולם אישי אוטונומי בתוך המשפחה, אלא מכפיפות עצמן לצרכים של שאר בני הבית.

ברמה החברתית, מצביע היעדר מודעות זה על הפנמה וקבלה לא ביקורתית של הסדר החברתי (והדתי) הנתון והמובן מאליו בכל הנוגע למגדר, ואף רציונליזציה שלו, כפי שמתווכת אותו מערכת החינוך. היעדר מודעות לבעיות המגדר בעבודה גם מעיד על אי-מוכנות מקצועית להתמודדות עם מצוקות שחווים

¹⁰ M.E. Kerr & M. Bowen, *Family evaluation*, New York 1988

תלמידים ותלמידות, מצוקות אשר מקורן בסטריאוטיפים מגדריים. כך משאירות המורות היועצות את השדה המקצועי להכוונה של גישות פטריארכליות, המנווטות את מערכת החינוך בכלל ואת המערכת הדתית בפרט.¹¹

סיכום ודיון

הסדנה יצרה אצל המשתתפות מודעות כמעט ראשונית לעניין המגדר כשאלה של זהות הטעונה הבהרה, אך על פי מוקדי הדיון ותכניו ניתן לומר שהיקפה של מודעות זו עדיין מצומצם מאוד.

מתוך מה שעולה עד כה נראה, שהמורה היועצת הדתית הצעירה עסוקה בשלב זה בחייה יותר בשאלות בסיסיות של תפקוד מגדרי אישי (כיצד להיות בו בזמן עקרת בית, רעיה, אם ואישה עובדת טובה), ופחות בשאלות של מגדר ומיניות העשויות לצוץ במסגרת תפקידה המקצועי כמורה יועצת. בעוד בחייה המשפחתיים היא מתקשה לקבל כמובן מאליו את חלוקת התפקידים המגדרית, הרי בכל הנוגע לתביעות התפקיד המקצועי ולסתירות אפשריות בינה לבין נורמות של התנהגות דתית לא נשמעת שום התלבטות. דומה שכל עוד לא פתרה המורה-היועצת את שאלות המגדר ברמה המשפחתית, היא איננה פנויה לברר עם עצמה שאלות מסוג זה בתחום העיסוק המקצועי.

ועם זאת, התמקדות היתר של היועצות בבעיות של חלוקת העבודה המשפחתית, מצביעה על חוסר נחת מסוים מן המצב הקיים ואף על מצוקה, גם אם לא מפורשת, באשר לזהות המגדרית. מול נרטיב-העל המגדרי המקובל בקהילה הדתית, מבקשת האישה לתת מקום הולם בנרטיב האישי שלה גם למימוש עצמי מקצועי ולפעילות חוץ-ביתית, וכן להביא את בן הזוג ליתר השתתפות במשימות הבית. מצוקה זו עדיין לא הגיעה לכלל הגדרה ברורה וניסוח עמדה עקרונית, ככל שהדברים באים לידי ביטוי בסדנה זו.

הגישה הפמיניסטית התומכת בפוליטיקה של הזהות תאמר שרק התמודדות אמיצה ופתוחה - ורצוי על בסיס ארגוני - יכולה למנף את הבעיה האישית ולהביא לידי טרנספורמציה חברתית וחינוכית. אולם ייתכן שציפייה כזו למאבק פמיניסטי מאורגן בתוך סביבה דתית איננה במקומה, שכן מול עמדה עקרונית פמיניסטית תוצג עמדה דתית עקרונית, שהתוקף שלה בחברת המאמינים (גברים ונשים כאחד) חזק ומושרש יותר, ומקובע גם בעזרת אמצעים שונים של פיקוח חברתי. משום כך, משאלה לשינוי אם היא עולה, מתבטאת במאבקים פרקטיים מקומיים ברמה המשפחתית והקהילתית, כגון שיתוף בן הזוג במשימות הבית, לימודים משותפים עמו בספרות התורנית.

¹¹ J. A. Dillabough, 'Degrees of freedom and deliberations of "Self": The gendering of identity in teaching', P. Trifonas (ed.), *Revolutionary Pedagogies*, New York 2000, pp. 312-352

במובן מסוים וחלקי למדי זוהי הדרך הפוסט-סטרוקטורליסטית, אשר מצד אחד דוחה את הכפיפות לנרטיבי-על (אידיאולוגיות גדולות ואמונות מסבירות-כול) ואת ההיענות לפרפורמטיביות¹²; ומצד שני, מדגישה את היות האדם סוכן (agent), סובייקט המסוגל להבנות את העצמי האוטונומי שלו תוך התמודדות מושכלת עם אילוצים חברתיים במקום ובזמן נתונים. הזהות המגדרית מתממשת באמצעות התנסות והתמודדות עם בעיות מעשיות תוך בחינתן הביקורתית, המעצבת את תודעת האדם ואת גבולות הפעולה שלו, יותר מאשר באמצעות היצמדות לאידיאולוגיה. המורות היועצות הדתיות שחקרנו נשארות נאמנות בדרך כלל לנרטיב-העל הדתי ומסתייגות מהנרטיב הפמיניסטי המפורש, אך מבקשות לממש את סוכנותן בדרך שונה מזו שעיצבו להן הגברים, באמצעות תמרון בתוך הסדר הקיים ולא בהתקוממות נגדו. נשים אינן רק קורבנות של פטריארכייה, אלא הן אף סוכנות - סובייקטים בעלי יכולת פעולה אוטונומית, שצורת ההתנגדות שלהן איננה בהכרח כוחנית, ואיננה תואמת תמיד את מה שנחשב בשיח הפטריארכלי כ'מעשה של סוכנות'. כך יכולות נשים לפעול לשינוי לאו-דווקא באמצעות כוח אלא באמצעות תמורות במציאות, תוך קבלת חלק מסדרי המערכת ועקרונות פעולתה.

הפוסט-סטרוקטורליזם הפמיניסטי מסיט את מוקד הדיון מן הפוליטיקה של הזהות - דהיינו מהמאבק הציבורי למימוש האשה כסובייקט - לבירור ציבורי ואקדמי בשאלה כיצד האשה מובנית וחוזרת ומובנית באמצעות השיח כאשה. בירור זה עשוי להוליך גם לפעולה, אך לא בהכרח לכזו שמטיפה לה הפוליטיקה של הזהות. ההתמקדות באופן שבו שדות שיח יוצרים סובייקטים, כמו גם כיצד נשים מתנגדות לכינון הסובייקטיביות שלהן על ידי הפטריארכייה, מרמזת על כך שהזהות עשויה להיות נזילה, היא אינה חייבת להיות מובנית על פי דפוסי המגדר המקובלים. מכאן, שההתנגדות להגמוניה הפטריארכלית, כמו לכל הגמוניה, לא חייבת להתבטא בהדחתה של הגמוניה זו והחלפתה באחרת, היא יכולה למצוא את ביטויה גם בנטילת מרכיבים משל הגמוניה ועשיית שימוש שונה בהם: "אפשר ליטול שיח הגמוני או לבצעו כשיח משחרר"¹³. גם זו טרנספורמציה חברתית.

מכאן שתפקיד השיח, במיוחד אם הוא מתקיים במערכת אקדמית, אינו לטפח זהות מגדרית כזאת או אחרת ואף לא להטיף לפוליטיקה של זהות, אלא ליצור תנאים לבירור הדרכים שבהן החברה מבנה סובייקט גברי או נשי כזהויות מהותניות ובינריות,¹⁴ דהיינו לחשוף את התהליכים המנרמלים למיניהם (החינוכיים, הפוליטיים, התקשורתיים), שבאמצעותם מכפיפות קבוצות הגמוניות את האחר הרלוונטי (במקרה זה: הנשים) והופכות הכפפה זו למובנת מאליה ולמקובלת גם על המוכפפים. בירור זה עשוי לסייע

12 לביצועים חוזרים ונשנים של דפוסי התנהגות מובנים מאליהם. ראו J. Butler, *Gender trouble*, New York 1990

13 P. Munro, *Subject to Fiction: Women Teachers' Life History Narratives and the Cultural Politics of*

Resistance, Buckingham 1998, p. 32

14 D. P. Britzman, 'The question of belief: Writing poststructural ethnography', E. A. St. Pierre & W. S. Pillow (eds.), *Working the ruins: feminist poststructural theory and method in education*, New York & London 2000

בפירוק המרכיבים המהותניים של הזהות המגדרית. למערכת האקדמית העוסקת בהכשרת מורים ויועצים תפקיד מרכזי בתחום זה.